

Els bombardeigs i la guerra des de l'aire, al Priorat

Ezequiel Gort

Aquest és un article redactat dins del projecte de divulgació *Montserrat, front de guerra*, desenvolupat durant l'any 2008 per Carrutxa. El projecte tenia com a objectiu estudiar i donar a conèixer el pas de la Guerra Civil pels pobles de la serralada, dins de la col·laboració entre Carrutxa i el Parc Natural de la Serra de Montsant, i amb el suport de la Direcció General de la Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya.

Els atacs aeris van ser un dels components del pas de la guerra per aquest territori, com de tants altres ubicats en zones sensibles del país: ciutats grans, zones d'importància econòmica, vies de comunicació costaneres... I, també, pels espais de rereguarda més propers als camps de batalla.

Tal com veurem tot seguit, el Priorat va ser atacat per aquest segon concepte, amb notable intensitat durant les setmanes en què, a pocs quilòmetres, s'estava desenvolupant la batalla de l'Ebre. I, poc després, en els combats de l'ocupació de Catalunya.

L'objectiu d'aquest article és donar a conèixer els atacs que va patir la comarca, segons les informacions que aporten els documents. Més enllà d'enumerar els pobles bombardejats, de comptabilitzar els morts i ferits, d'identificar els aparells que realitzaven els atacs i d'esbrinar la seva procedència, s'ha pretès parlar de les conseqüències que la guerra aèria va tenir sobre la vida de les persones, sobre els seus béns i cases i sobre la fesomia de les poblacions. De les dates dels atacs i dels balanços de víctimes en traspuja el patiment a què va estar sotmesa la població de la comarca.

Per agilitzar el text he eliminat l'ús de les notes tant per indicar la procedència de la informació com per introduir comentaris marginals. Cal dir d'entrada, que la font documental bàsica és el Lligall «Servei Municipal d'Incendis y Salvament, 1936-1939» de l'Arxiu Històric Municipal de Reus, que conté l'activitat registrada pel servei de Defensa Passiva de Reus des de mitjan juliol a mitjan setembre de 1938, així com el registre de l'activitat més específica dels bombers de Reus des de mitjan mes de juliol de 1938 fins als primers dies de gener de 1939. Les notícies que aporta aquesta font van molt més enllà de l'àmbit local, ja que inclou molta informació de l'àrea compresa entre la Ribera d'Ebre i el Penedès, i sobretot pel que fa al Baix Camp i el Priorat. També cal destacar el testimoniatge d'algunes persones, com ara Felip Llorach, a les quals agraeixo la seva col·laboració. Finalment he utilitzat també amb profit i àmpliament les fonts impreses, la referència de les quals trobareu esmentades al final del treball i que al llarg del text se citen reiteradament a partir de l'esment, en cada cas, dels diversos autors.

ELS PRIMERS BOMBARDEIGS

Els primers bombardeigs des de l'aire a Catalunya s'encetaren la nit del 23 al 24 de febrer de 1937 a Flix, a càrrec de l'aviació alemanya de la Legió Còndor. Es vol creure que volien bombardejar la indústria química, però el fet és que moltes bombes van caure al centre de la població, a un quilòmetre de distància de la fàbrica. Atès que va ser un atac sense cap mena d'oposició, es pot entendre com un atac indiscriminat contra la

població civil. Dos dies més tard hi hagué un bombardeig a Tortosa, el 13 de març a Badalona i altres llocs, a Tortosa el 22, a Seròs el 23 i 25 del mateix mes, o a Tremp aquest mateix darrer dia.

El primer bombardeig sobre el Camp de Tarragona va ser a Reus el 9 d'abril, a dos quarts de vuit del matí: cinc Savoia SM-81 de l'aviació italiana amb base a Mallorca van abocar la seva càrrega sobre el camp d'aviació i la rodalia. A la Canonja hi hagué la primera víctima mortal de la comarca i s'estima que aquell dia, entre l'aeròdrom i els afores de Reus van caure unes seixanta bombes, totes al camp.

Però durant mesos, des de la primavera de 1937 fins a l'estiu de 1938, els atacs de l'aviació enemiga —tant l'italiana com l'alemanya, ambdues des de Mallorca— s'havien centrat bàsicament a la zona de la costa, tant a Catalunya com al País Valencià. Allà podien agredir gairebé amb total impunitat tant de dia com de nit i, després, retirar-se ràpidament cap a les Illes. Pel que fa a l'aviació enemiga procedent de bases peninsulars, mentre el front va ser lluny, a l'Aragó, féu poques incursions sobre Catalunya. Tot i això, alguna fou molt sonada, com la de Lleida el 2 de novembre de 1937. El Priorat, per la seva ubicació a l'interior del país i pel fet de no disposar de poblacions grans ni de centres de producció o d'interès militar, no hagué de suportar el mal tràngol dels bombardeigs fins a l'estiu del 1938. Fins llavors, gairebé només havia vist el pas de l'aviació lleial, fos anant o tornant del front.

El març del 1938, l'enemic arribà a Castelló i partí en dos el territori de la República; a l'abril era a l'Ebre i això situà el Priorat a la rereguarda immediata del front. A partir del moment en què s'hi concentraren tropes preparant-se per a la batalla de l'Ebre, la comarca es convertí en objectiu militar per a l'aviació enemiga.

Els pobles no disposaven de cap mena de defensa antiaèria, però sí d'una xarxa d'informació coordinada amb la DECA (Defensa Especial Contra Aeronaves) a Reus, a la qual passaven les notícies de l'avistament de l'aviació enemiga.

La DECA tenia un punt d'observació a Bellmunt. Era una posició militar i, ben sovint, els seus avisos feien sonar les alarmes a Reus i a Tarragona. Per a instal·lar-lo adaptaren el castellet d'una antiga mina, la coneguda com l'*Alemana*, que era al cim d'un turó proper al poble, en un indret ben situat i accessible, des d'on hom tenia una excel·lent panoràmica sobre la serra de la Figuera, Montsant i les serres immediates al litoral. Era, doncs, un bon mirador des del que es podia controlar tot el moviment aeri del sector.

Sobre el castellet de la mina es bastí una estructura de fusta que permeté tindre operatiu el servei d'alarma pràcticament fins gairebé el moment de l'ocupació enemiga del territori; encara es mantingué dempeus molt de temps després d'acabada la guerra. Tot i que el castellet restà molts anys en aquest mateix lloc, fou traslladat i avui es conserva a l'esplanada del Museu de les Mines de Bellmunt, ubicat a la mina Eugènia, que al seu moment fou l'explotació minera més important de la contrada.

Prop de la «garita de fusta que era de la DECA», segons hom recorda a Bellmunt, es troba el mas del Gil, on hi havia els oficials de comunicació, segons diu Sabaté.

Un altre observatori prou actiu va ser a Poboleda, on sembla que hi havia, almenys, un guaita que avisava a Reus dels moviments aeris al seu sector.

Quant als bombardeigs, el primer del qual per ara tenim notícia al Priorat fou el 8 de juliol a Falset. Cap a les tres i deu de la tarda es presentà un «Katiuska» que tirà quatre bombes que ocasionaren tretze ferits, un d'ells greu. Cal subratllar el fet que l'aparell atacant fos un «Katiuska» —el Tupolev SB-2—, perquè originàriament es tractava d'un

bombarder republicà. L'avió havia estat pres i reutilitzat per l'enemic, qui l'havia repintat de gris i l'hi havia posat els seus distintius; per tant, portava les rodelles negres i la creu de sant Andreu. Tot i que no freqüent, no és tampoc un cas únic: de vegades es reutilitzava el material que es prenia a l'enemic.

En aquests mesos, la comarca fou sobrevolada sobretot pels avions —les «paves»— de reconeixement, més coneguts per l'aclaridor nom de «xivates», que anaven a la recerca dels moviments de tropes a la rereguarda. I el Priorat —poblacions com Ulldemolins, la Morera de Montsant, Escaladei, la Vilella Baixa, la Figuera, Pradell i altres— era ple de tropes. Com ara el 9 de juliol, quan a les deu i cinc del matí s'observà un bimotor i un caça fent un vol de reconeixement sobre Falset.

Els vols eren pràcticament diaris i de vegades n'hi havia més d'un al dia, com ara el 18, quan un aparell va recórrer el sector de Falset i després marxà sobrevolant Bellmunt, en direcció a l'Ebre. Amb anterioritat aquest mateix dia, cap a dos quarts de nou del matí, s'havia observat aviació enemiga sobre Montblanc, per la qual cosa cal creure que també devia travessar el Priorat en direcció a l'Ebre. A mitjanit, es van sentir explosions cap a la part de Poboleda, però segons les notícies que arribaren tot seguit a Reus, no eren causades per l'aviació sinó per l'artilleria.

A l'endemà, dia 19, cap a dos quarts de dues de la tarda, un Romeo Ro-37 de l'aviació italiana va recórrer la Ribera d'Ebre, el Baix Camp i el Priorat. En el darrer cas passà, almenys, sobre Poboleda, Falset i Bellmunt. Encara no una hora més tard, l'aviació enemiga tornava a sobrevolar el territori: aquest cop es van veure tres caces Fiat Cr-32 volant simultàniament sobre Falset, a una alçada d'uns dos mil metres.

Dos dies més tard, el 21, cap a quarts de dues de la tarda, un altre aparell de reconeixement volà sobre el Camp de Tarragona i el Priorat. Passà entre Falset i Poboleda i després per Bellmunt tot enfilant cap a Móra. A l'endemà, el 22, cap a les set de la tarda, hom observà el pas d'onze «paves» sobre Falset, que no bombardejaren.

El dia 23, però, fou diferent i hi hagué un atac quan a un quart de dues de la tarda un avió que passà sobre Bellmunt, abocà, tres minuts més tard, una o dues bombes sobre Marçà, sortosament sense provocar víctimes ni danys. Foren dues bombes segons el primer informe que arribà a Reus; en canvi va ser una de sola segons un informe posterior, tramés des de Falset. El mateix avió a continuació volà sobre el Camp i abocà dues bombes més a Cambrils i unes altres dues a les Borges del Camp.

ELS PRIMERS DIES DE LA BATALLA DE L'EBRE

La matinada del 25 de juliol, l'exèrcit popular creuà el riu Ebre per diversos punts. L'inici de la batalla va significar un canvi important en la intensificació de la guerra aèria sobre el Priorat, perquè ja no només eren els vols de reconeixement i els bombarders enemics, sinó que va convertir el cel del Priorat, com el del Camp de Tarragona, en una continuació del front de l'Ebre. Augmentaren els bombardeigs i els combats aèris es feren habituals.

Els primers dies, però, l'aviació lleial gairebé no va actuar. Sembla que només hi hagué unes poques sortides dels Grumman CCF GE-23 «Delfins» des dels aeròdroms de Reus i de Valls, en missions de reconeixement i petit bombardeig, així com algun vol dels Polikarpov I-15 «Xatos». Ben al contrari que l'aviació enemiga, que aviat bombardejà els ponts de l'Ebre —per tal de dificultar o impedir el pas d'homes i subministres a l'exèrcit popular— i també la rereguarda, especialment sobre aquelles

poblacions que constituïen indrets claus per al transport de tropes o material cap al front, com ara Móra i altres, que patiren molts atacs. També, més enllà, com a Reus, Tarragona, Cambrils, l'Hospitalet de l'Infant o Sant Vicenç de Calders. Com a mostra, l'ordre donada a l'aviació alemanya el mateix dia 25: «Ruego V.E. que Aviación L.C. [Legió Còndor] Baleares opere en acción zona río Ebro y ataque esta noche tráfico carretera y ferrocarril de Mora la Nueva a Tarragona.»

Segons això, doncs, els hidroavions Heinkel He-59 —els coneguts popularment amb el nom d'«Isidros»— aquella nit i matinada es devien abonar a colpejar els accessos de l'Ebre, sobretot des del Camp de Tarragona, on atacaren, almenys, el camp d'aviació de Reus. Mentrestant, l'aviació enemiga «peninsular» (és a dir, la Brigada Hispana, la Legió italiana i la Legió Còndor, alemana) es concentrava a bombardejar passos del riu.

Pel que fa al Priorat, durant el dia 25 hi hagué un bombardeig al sector de Poboleda, sense concretar la documentació, però, on fou. D'acord amb la informació de Defensa Passiva de Reus, la seqüència dels fets fou la següent:

«A les 14,25 hores. Ens ha estat informat que per Tivissa se sent sirols d'aviació, resultant ésser 10 aparells que de bombardeig estan volant per aquell sector a gran alçada.»

«A les 14,30 hores. Ens comunica Comandància Militar que pel sector de Falset no ha passat res.»

«A les 14,37 hores. Ens ha estat comunicat que del sector de Poboleda se senten fortes explosions.»

«A les 14,45 hores. Tenim notícia de que pel sector de Poboleda hi ha un aparell desconeixent-se la seva procedència.»

«A les 14,55 hores. Ens és comunicat que pel Sud de Poboleda se sent siroll d'aviació i més tard es localitza a l'Oest.»

Encara cap a dos quarts de vuit del vespre l'aviació enemiga passava novament sobre Poboleda, aquest cop, però, sense agredir. Aquest dia, segons Sabaté, hi hauria un bombardeig sobre el Masroig.

El 26 hi hagué atacs sobre la Ribera d'Ebre i novament el pas d'avions sobre el Priorat. En aquest cas, a Reus només es rebé un avís procedent de Cornudella segons el qual, cap a un quart de quatre de la tarda havien sentit soroll d'avions per la banda Est, però sense poder concretar res més. Sabaté esmenta un nou atac sobre el Masroig, igualment com a l'endemà, dia 27. En les tres ocasions, diu, es presentaren les «paves» en formació de tres. Les bombes assoliren el nucli de població i els afores. Sabaté n'esmenta algunes: quatre van caure a la coma dels Calders; dues al Xalet, a la Basseta Menuda i al Solà de la Verònica, «on va arrencar dues oliveres grosses»; una prop del cementiri, al Sindicat, al Sim —«un molí d'abans», concreta Sabaté—, prop de ca la Isabel i davant la Cova del Sens.

El 27 de juliol augmentà el nombre dels vols enemics sobre la comarca: cap a tres quarts de dues i a un quart de tres de la matinada, a Bellmunt avisaren del pas d'avions en direcció a Reus o Tarragona. A un quart d'una del migdia, tres aparells enemics que semblaven dirigir-se a Falset es desviaren rumb Oest abans d'arribar-hi. A la tarda hi hagué dues alarmes a la població: la primera per la presència de tres avions que sobrevolaren Falset, i la segona a causa del pas de dos aparells més, que marxaren amb rumb Sud. En cap de les ocasions agrediren la vila, però devien observar la concentració de tropes que hi havia als voltants de la població. Falset era ple de gent; es diu que hi

havia milers de persones, entre els soldats que es preparaven per entrar en combat i els refugiats civils que fugien del front. Encara cap a les nou del vespre, Poboleda comunicà a Reus el pas d'un altre aparell.

El 28, les alarmes es reiteraren. Cap a tres quarts de nou, Poboleda tornava a notificar el pas d'un aparell enemic, aquest cop anant en direcció Sud i, cap a tres quarts d'una del migdia, segurament per estar el cel ennuvolat, només podia informar del pas d'aviació a causa del soroll que sentia, sense poder donar, però, cap més detall. Mitja hora més tard, cap a un quart de dues, avisava del pas d'un aparell lleial que volava en direcció a Reus. Al seu torn, Falset advertia per dues vegades de la presència enemiga, cap a dos quarts de dues i cap a les sis de tarda. Novament, no hi hagué cap atac.

EL BOMBARDEIG DE FALSET

Cal fer especial èmfasi, però, en el cas de Falset el 29 de juliol, perquè aquest dia fou singularment cruent: s'ha dit que la vila patí fins a set bombardeigs.

Segons Sabaté, els dies 26 i 27 de juliol havien fet cap a la vila una considerable quantitat de «forces, disposades a l'atac, entre les quals la XIII Brigada Internacional, acampada als afores de la població, al lloc on avui hi ha el poliesportiu». La nit del 28, aquestes forces marxaren de Falset en camions, no pas per la carretera general, sinó dirigint-se cap al Masroig, el Molar i la Torre de l'Espanyol. Hi havia, això sí, una gran concentració de persones, entre els quals molts presoners.

Segons un informe sobre el camp de presoners de Falset, redactat el 5 d'agost, el primer atac es produí després del pas d'una «xivata» que suposadament confondria la munió de presoners amb una columna de l'exèrcit republicà:

«viose volar un aparato —según dicen con bandera catalana—, y que al darse cuenta del movimiento que allí había y creyendo seguramente que se formaban algunas columnas para un nuevo avance dió aviso y al poco rato aparecieron nuevos aparatos y bombardearon la población con tal saña que dejaron Falset como Guernica, pues derrumbaron unas 80 casas, causando varias víctimas entre la población civil y vigilantes de los Campos de Concentración.»

Immediatament, doncs, hom equiparà l'atac de Falset amb el de Guernica. Després fins hi hagué qui definí Falset com «la Guernica catalana». Altrament resulta interessant la suposada observació d'una bandera catalana en un avió enemic.

En aquest cas la «xivata», segons el record de Felip Llorach, aleshores guàrdia d'assalt, passà volant molt baix i els va sorprendre.

El primer bombardeig devia ser cap a tres quarts de dotze del migdia. Falset demanà ajut a Reus, que el proporcionà d'immediat:

«L'alcaldia de Falset ens demana auxili per quant l'aviació enemiga ha bombardejat dit poble. Amb tota urgència surt de Reus nostre equip compost per un grup de Bombers, els doctors Aixelà i Domènech, i dues infermeres, tots ells perteneixents a Defensa Passiva.»

No havia passat una hora, quan sonaven de nou les alarmes. Els punts d'observació i escolta comunicaven la presència d'avions, i des de l'Hospitalet de l'Infant s'albiraven, amb pocs minuts de diferència, dues formacions de cinc trimotors en direcció sud i, de nou, s'informava que:

«Aquests aparells acaban de bombardejar Falset on hi han deixat caure un centenar de bombes explosives d'uns 100 quilos, ocasionant uns 25 morts i un centenar de ferits i, a més, la destrucció d'un bon nombre d'edificis. Seguidament ens és comunicat que nostre equip de salvament ja ha arribat a Falset, el qual s'ha posat a actuar, sense sapiguer en aquest moment la sort dels seus components, que hagin pogut tenir en aquest últim bombardeig.»

Sabaté explica que eren quinze «paves» que, en formació de cinc, atacaren a plaer la vila, ja que Falset no disposava de cap tipus de defensa antiaèria.

A banda dels morts, hi havia nombrosos ferits, alguns dels quals foren traslladats a l'hospital militar de Tarragona. Entre aquests hi havia militars, i fins dos presoners nacionals, un capità i un soldat. Aquest bombardeig del migdia figura esmentat en el comunicat diari de l'exèrcit republicà d'aquell dia:

«La aviación extranjera ha actuado hoy con enorme intensidad durante todo el día. A las trece horas de hoy la aviación alemana, en número de diez trimotores “Junkers” arrojó sobre Falset 50 bombas de 100 kilos, que ocasionaron 25 muertos y 60 heridos, todos ellos pertenecientes a la población civil.»

Alguns dels ferits foren atesos al tren hospital de Pradell, mentre que d'altres els portaren a Reus i a Tarragona. En concret, a Reus, al migdia hi arribaren quaranta ferits i un mort, «el qual deixà d'existir pel camí». Entre els ferits també hi havia presoners enemics.

El primer equip d'ajut —si més no pel que fa als bombers— tornava a Reus cap a les dues de la tarda. Només mitja hora més tard, sortien de Reus unes altres dues ambulàncies, a més d'un tercer vehicle, que tot seguit i durant dues hores traslladaren ferits a Tarragona.

La tarda del 29 fou igualment agitada, amb albiraments i alarmes continuades. A les dues, des del Masroig s'indicava que s'escoltava soroll d'avions, i un parell d'hores després n'observaven des de Poboleda. Cap a les quatre de la tarda s'informà que dos avions estaven bombardejant Falset per tercer cop en un dia.

Durant un d'aquests bombardeigs —cap a dos quarts de set de la tarda—, l'estol enemic, format per deu «paves», es partí en dos i bombardejà simultàniament Falset i Marçà. Davant d'això, Reus envià un nou equip de socors cap al Priorat:

«Tenint en compte la manca d'auxili que en aquelles hores podia tenir Falset, novament hem organitzat un equip de salvament compost per bombers, pel Dr. Ibarz, infermeres i tres ambulàncies, qual equip ha retornat a les 10 hores de la vetlla, portant la informació de que durant els cinc bombardeigs que ha registrat en el dia de avui dit poble, han ocasionat la destrucció de 180 edificis, un centenar de ferits i 40 morts, molts del quals encara a dita hora continuaven enrunats. A càrrec de l'Ajuntament d'aquell poble s'han organitzat brigades de salvament les quals començaran el seu comés a primeres hores de demà.

La població civil atemorida ha abandonat Falset, escampant-se per les seves rodalies.»

En tornar a Reus els membres del servei d'auxili, informaren de la gravetat dels atacs sobre Falset i de les quantioses víctimes i destrosses materials. Les dades que aportaren, però, cal entendre-les només com a estimades, perquè, de fet, en aquell moment tampoc podien aportar dades més concretes i, avui, no sabem quina fou la xifra exacta de morts i ferits que hi hagué, ni la quantitat d'edificis enrunats o malmesos. Els documents oficials es mouen entre els vint-i-cinc i els quaranta morts. Sabaté anota catorze noms de la població, cinc obtinguts del record i nou més que apareixen anotats al registre. Cal recordar, però, que la població aleshores era plena de persones forasteres, civils i militars, de les quals no se'n sap els noms.

Entre els que es recorden, segons aporta Palomar, hi ha els de la Carme i la Maria Arbós, dependents de cal Gené, a la plaça de la Quartera. Els seus cadàvers foren reconeguts per les estisores que portaven penjades.

Pel que fa la destrossa urbana, fou enorme. Les bombes enrunaren o malmeteren cases, almenys als carrers de Dalt, de Vallmoreres, de Sant Francesc, de la carretera de l'Estació, de Sant Marcel, de la Font Vella, de Baix, Nou, de Miquel Barceló, així com de la plaça de la Quartera. Sabaté n'anota alguns, aplegats de testimonis orals:

«Als inicis d'aquell esclafit, els de cal Cándido, per por, varen sortir tots de casa i es refugiaren sota el Pont, mentre queien i explotaven les bombes. Quan va passar el bombardeig tornaren cap a casa; la varen trobar tota ensorrada, amb el ruc mort al corral. El carrer va quedar cobert de runa, era perillós de passar-hi i, per això, hi fou posat un guàrdia que prohibia el pas. Varen ser moltes les cases del poble malmeses per l'esclat de les bombes; entre elles destaquem: cal Severí, cal Ramos, ca l'Amigó, cal Sixto, cal Cubells, cal Llebaria al Castell, ca l'Enric Pujol, la casa on avui hi ha la Vinícola, el Sindicat Agrícola i altres quatre casetes de la Font Vella.»

Poc temps després, va passar per Falset el fotògraf Agustí Centelles, que pogué captar encara algunes imatges reflectint la destrossa que patí la vila, en concret a la Font Vella, al carrer Nou i al carrer de Miquel Barceló.

En el record, assenyala Palomar, han quedat episodis dramàtics, amb detalls anecdòtics, com aquell de dues dones, mare i filla, que el bombardeig sorprengué a casa mentre feien el cafè. Una biga les salvà, a elles i al cafè, de l'esfondrament de l'edifici; de forma que, escampada la pols, només veien la llum de l'exterior per una escletxa. A la fi, no sense abans prendre un cafè per agafar forces, aconseguiren arrossegar-se i sortir de la casa.

O el record d'un nen, aleshores refugiat amb els seus pares, fugitiu del front, com tants d'altres que omplien els camins a la recerca d'una il·lusòria seguretat. Recordà sempre un plat d'arròs que no s'arribà a menjar a causa del bombardeig. El nen portava gana i van haver de marxar apressadament sense tastar-lo. Comenta la sortida: «El ruido estremecedor de las sirenas era lo suficiente para alocar. Fuimos hasta el carro, subimos en él y sin pensarlo demasiado emprendimos la marcha». La població llavors va fugir massivament del nucli urbà. La gent omplí casetes i barraques de tros, dormia als túnels de desguàs sota la línia del ferrocarril o a l'inici de les galeries d'antigues explotacions mineres...

La quantitat de morts i les seves identitats, en definitiva, resten en la major part en la foscor, sobretot quant a la quantitat de presoners. Com s'ha vist, i acabarem de veure a l'apartat següent, les dades conegudes són contradictòries.

Fins i tot es pot dubtar de la quantitat de bombardeigs que patí la població durant aquella terrible jornada, tenint en compte que cada atac podia comportar més d'una onada d'aparells. Els informes de la Junta de Defensa Passiva de Reus parlen de cinc. Amadeu Serra, que havia arribat a Falset des d'Agramunt el dia 22, escriu al seu dietari:

«Al migdia venen les *pavas* a bombardejar el poble de Falset. En el segon bombardeig, fereixen a l'Aguiló d'una cama. Arriben a portar a terme 6 bombardeigs. En Pepet, que està a la central del poble, les passa molt negra.»

I encara el comunicat de l'exèrcit de l'endemà en comptabilitza set. El que no hi ha dubte és que el 29 de juliol per a Falset fou el dia més negre quant a la pèrdua de vides humanes i de béns materials durant tota la Guerra Civil, encara que no sempre hagi estat recordat com a tal.

També se'n féu ressò la premsa. *La Vanguardia* hi tenia un corresponçal i el dia 2 d'agost va publicar el seu comentari:

«En los alrededores de Falset habia unas concentraciones de prisioneros. Pero dentro de Falset mismo, sólo dos o tres parejas de guardias de Asalto, a lo sumo; unas cien mujeres, unos cien viejos —a más del herrero y el boticario— y unas docenas de chicos. Un camión, quizá, a lo largo de la única calle amplia del pueblo. Pues bien por siete veces fué atacado Falset y destruidos buen número de sus edificios. Los muertos, mujeres, ancianos, unos chicos, unas parejas de guardias de Asalto. La feroz saña sobre un pueblo donde no habia nada guerrero, es inexplicable. Quizá se intente esa explicación arguyendo la necesidad de socavar la moral del pueblo. ¡Valiente absurdo! Vengan aquí los periodistas de todo el mundo, y si les queda asombro, gástenlo. Las mujeres ancianas de Falset expresaron, en lágrimas y miedos, su dolor y su horror. Pero eso fué mientras hubo en la calle volutas de humo. Luego, las mujeres ancianas levantaban el puño con ira y lanzaban unas maldiciones apocalípticas sobre los invasores y sobre los que se apoyan en sus métodos.»

És un comentari prou apassionat, vehement, on destaca, per contrast, l'absurditat d'aquesta agressió salvatge. Tanmateix, en fer-ho retrata una vila que sembla que tampoc es corresponia ben bé a la realitat. Pel que sabem, no hi devia haver gaires militars, ja que es diu que havien marxat el dia abans, però algunes fonts parlen del pas d'un gran nombre de refugiats, de persones que fugien de la línia de foc i de l'enemic. Si això és cert, aquesta nota del corresponçal, suposadament testimoni dels fets, ho obvia.

Al cementiri de Falset hi ha una fossa comuna on es barregen les restes dels morts pel bombardeig i les d'altres persones que, aquell estiu, s'emportà el tifus, malaltia que féu estralls a causa de les precàries condicions de subsistència d'una població desplaçada per la guerra. Els morts entre aquesta població fluctuant que fugia de la línia de front són ben difícils de comptabilitzar. I massa cops en els balanços de víctimes s'obliden aquelles persones mortes de malalties que són conseqüència o es veuen agreujades per les condicions de subsistència que imposa la guerra.

L'ATAC SOBRE ELS PRESONERS

A banda de les víctimes civils, l'atac afectà també una munió de presoners franquistes i la guàrdia d'assalt que els custodiava, tal com reflecteix el comunicat de l'exèrcit republicà del dia 29: «los aparatos de la invasión bombardearon preferentemente en los lugares en que se hallaban los prisioneros capturados por nuestras fuerzas en la actual ofensiva». Tal com apunta la documentació reusenca, els traslladaren a l'hospital de Tarragona.

A banda dels presoners militars, n'hi havia d'altres. En aquesta època Falset acollia un camp de treball —el número 6— per a presos. Llavors l'església es va convertir en una improvisada presó-dormitori; els presos en sortien cada matí i anaven fins al Cellar Cooperatiu, on hi havia el cos de guàrdia i des d'on els portaven, amb camions, als llocs de treball, on bàsicament feien feines de fortificació. I quan no treballaven els retenien concentrats al camp de futbol.

El camp de treball número 6 disposava d'alguns camps accessoris, nomenats destacaments, situats a Cabassers, Gratallops, Porrera i la Figuera. A Cabassers cavaven trinxeres prop de la carretera de Falset, així com pous antitancs. Aquí es diu que a causa de la proximitat del front —a l'Ebre— els presos van haver de suportar diversos atacs de l'aviació enemiga, perquè els confonia amb soldats de la República.

El bombardeig del 29 de juliol els va enxampar de ple quan pujaven als camions, al Cellar Cooperatiu. En aquell moment hi havia concentrats uns dos-cents presoners i un camió ja estava carregat. Va caure una bomba sobre el cos de guàrdia i una altra al costat del mateix edifici, a la carretera, que va malmetre dos camions. Badia ho comenta així:

«Quan els presos havien acabat d'ocupar el primer camió, de sobte aparegueren al cel uns avions que començaren a bombardejar el que suposaven era una concentració militar. Hi hagué uns moments de desori entre presos i milicians que buscaven tots una protecció impossible contra aquell atac aeri inesperat. Passat l'ensurt, es comprovà que una de les bombes havia caigut sobre el cos de guàrdia que a l'edifici de la Cooperativa tenien els milicians i una altra en un camp veí al costat del mateix edifici. Hi hagué morts i ferits, la majoria vigilants, però també alguns presos.»

L'atac, segons Badia, causaria dotze baixes —entre morts i ferits— bàsicament entre els guàrdies, però també s'hi comptà algun pres. En canvi, segons Sabaté, la xifra de víctimes aquí seria molt més gran, perquè diu que el nombre de morts —entre guàrdies i presoners— van ser de cinquanta o seixanta i que després serien enterrats per aquell entorn. Pel que fa a la guàrdia, segons un informe del camp de presoners, en van morir tres i en resultaren ferits almenys setze, que foren traslladats als hospitals. Segueix comentant Sabaté que els presoners franquistes eren tancats al Sindicat.

El comunicat de guerra republicà corresponent al dia 30 també ho reflectí, a més d'afirmar que el nombre total d'atacs sobre la població foren set:

«Los bombardeos que la aviación extranjera realizó ayer sobre el puesto de Falset contra los prisioneros hechos por nuestras fuerzas en la ofensiva del Ebro

fueron siete, todos ellos intensísimos. Es enorme la indignación que el criminal hecho ha producido entre los jefes, oficiales, clases y soldados prisioneros, acostumbrados a leer en el parte de guerra enemigo que sus aviones actúan solamente contra nuestra primera línea.»

El que esdevingué als militars presoners i als seus guardadors ho explica Felip Llorach, llavors guàrdia d'assalt:

«I, allavons, el 29 de juliol, que ja havia començat l'ofensiva, quan es va baixar al riu a buscar els primers presos d'en Franco; perquè al passar el riu, es van fer 200 o 300 o 400, la quantitat cadascú deia la que semblava, hi havia molta gent [...] i els hem portat cap a Falset, però què comentàvem nosaltres? “Malament! Anem massa gent per la carretera perquè vindrà la «pava» o el «xivato» –que era l'avió de reconeixement– i si ens veuen, ens he la foteran.”

I no va fallar, els avions nacionals desde l'altra banda van sortir; clar, al veure aquella concentració de tropes, que hi havia darrera del celler del vi que hi havien garrofers, hi havien avellaners, hi havien molts arbres, des de dalt van veure una quantitat de gent; [...] al cap de mitja hora o tres quarts d'hora, van venir tres avions, van fer una passada i van deixar anar; va tocar a qui va tocar, però al grup que estava jo no li va passar res. Però a la segona passada podia ser que en fossin 4 o 5, no ho sé, no puc dir-ho perquè és clar, com que estaves atabalat, tampoc pots... [...] Van bombardejar; jo vai veure, com si fos ara, com obrien les comportes i les llencen; i el grupo que estàvem, jo les vec caure i apreto a córrer i el meu pare em diu: «No et moguis!». Però jo no li vai fer cas i quan jo vai tornar enrera, hi havia el meu pare mort i vàrios del grupo que estaven morts, i el meu pare tenia un tros de metralla clavada aquí a l'esquena. Jo, quan vai tornar els 12 metros endarrera, jo portava a aquesta cama esquerra la metralla i els infermiers o els sanitaris que hi havien van dir: «Tu, nano, cap a l'hospital perquè aquests que hi han aquí terra ja estan llestos», tots estaven morts, entre ells el meu pare.

Allavons a mi, sabeu que a la sortida de Falset anant cap a Marçà, a l'esquerra hi havia una petita iglésia, un convent? Hi havia un pati a l'entrada, allí hi van posar els morts i allavons el camion va recollir els ferits, però jo vai veure com carregaven al meu pare, clar com que jo suposo que em vai posar a plorar o em vai desesperar van dir: «Ojo! que hi ha el pare d'aquest noi que està aquí». Amb ell el van baixar a terra i els altres morts els van baixar i a mi llavors em van portar cap a Reus.»

ELS BOMBARDEIGS NO S'ATUREN

Els bombardeigs, però, continuaren. L'endemà dia 30, segons Besolí, l'aviació legionària italiana, protegida per caces Fiat Cr-32, atacà les proximitats de Falset, Marçà i el Masroig. Segons Sabaté, que no concreta les dates, l'aviació bombardejà en dues ocasions el nucli de població de Marçà; diu que en una d'aquestes les bombes encertaren de ple el Sindicat, on en aquell moment hi havia presoners franquistes, i que feren una matança.

El 31 de juliol, poc abans de la set de la tarda, l'aviació franquista tornà a Falset tot deixant caure una trentena de bombes explosives. Segons les informacions arribades llavors a Reus, aquest nou atac només ocasionà dos ferits. Tanmateix, però, aquest dia ingressaren a l'hospital de Tarragona quatre «ferits de metralla», tots veïns de Falset. En aquesta ocasió, també bombardejaren la Serra d'Almos. Potser va ser aquest dia quan

bombardejaren els Guiamets. Segons Sabaté, va ser «a darrers dies de juliol» quan l'aviació enemiga atacà l'artilleria republicana que era desplegada a les proximitats de la població. I afegeix que «no va causar víctimes entre la població, però sí que deixà un aspecte de tragèdia i destrucció».

Sembla que el dia 1 d'agost no hi hagué cap bombardeig. L'única notícia que registra la Defensa Passiva de Reus va ser un comunicat de Poboleda informant del soroll d'avions a dos quarts de dues de la matinada.

Novament hi hagué alarma a la matinada següent dia 2, a tres quarts de quatre: després d'atacar el port de Cambrils, un Heinkel He-59 fou vist a Mont-roig del Camp anant en direcció a Falset. Poc després, a un quart de cinc, passava sobre Poboleda, sortosament sense conseqüències per a cap població de la comarca. Va ser diferent a dos quarts de tres de la tarda a Marçà: amb dues esquadretes de cinc «paves» cada una, la Legió Còndor bombardejà extensament l'estació i va ocasionar danys de consideració a la línia fèrria i diversos ferits.

La Bisbal de Falset va ser bombardejada el 4 d'agost. Tot i que potser les bombes cercaven un magatzem de municions en una cova, de fet van caure sobre el nucli urbà i la rodalia. Van destruir el campanar de l'església i part de la teulada, a més d'esfondrar algunes cases. Les explosions van ferir unes dones que rentaven roba al riu de Montsant, van matar dues nenes, una de 7 anys i l'altra de 18 mesos, i van ferir greument la seva mare, que fou atesa a l'hospital de sang que funcionava a la cova de Santa Llúcia.

El 7 d'agost hi hagué un nou bombardeig que devia afectar Falset o bé la seva rodalia, potser a l'estació de Marçà. Es va sentir des de Reus, tal com testifica la documentació: «Havent sentit fortes explosions, preguntem a la D.C.A. sobre aquest cas, contestant-nos que és a les proximitats de Falset».

Els dies següents el nombre de bombardeigs a la comarca es va reduir, però no el sovintejat pas de l'aviació enemiga, la qual cosa provocava un seguit d'alarmes. La majoria d'aquestes, sortosament, no tenien conseqüències més enllà de l'ensurt i del pànic dels veïns. És el cas del dia 8 d'agost, que a Falset s'inicià cap a dos quarts de set de la tarda i la situació de perill durà una mitja hora, o bé el 27 d'agost, quan cap a tres quarts de dues de la tarda es detectà l'aviació enemiga passant pel sector de l'Hospitalet de l'Infant. Pocs minuts després sobrevolava la zona de Falset i Montsant.

El dia abans, en canvi, les bombes havien caigut sobre el Molar. Més endavant, en un dia indeterminat de la tardor, se sap que fou bombardejada la Vilella Baixa, tot i que les bombes pràcticament no arribaren a afectar la població: una encertà el carrer de sota del cementiri i només perjudicà lleugerament la cantonada d'una casa, sense més conseqüències. No hi hagué víctimes, però sí un bon ensurt per als veïns de la població. Es diu que els avions en aquesta ocasió cercaven una concentració de camions que havien ocupat la carretera, però que aleshores ja havien marxat.

A Marçà encara hi hagué un bombardeig greu, amb danys personals, el 2 de novembre, cap a les quatre de la tarda, quan set aparells enemics bombardejaren els voltants de l'estació. Les bombes caigueren mig quilòmetre al nord de l'estació, tot destruint una casa de camp i provocant la mort d'un nen i quatre ferits, un dels quals de manera greu.

També cal esmentar el cas d'Escaladei. Sabaté explica que hi caigueren algunes bombes, però en aquest cas tirades per un aparell lleial, «una de les quals caigué al Mas Tancat i féu retronar l'entorn. Aleshores volà el pont del Carles, a la carretera de Poboleda». Com en bona part dels casos, hom no recorda —Sabaté no ho recollí— en

quin moment passà. Com que aquest cas no figura a la documentació de defensa passiva de Reus, podem conjecturar que potser seria a partir de finals del mes de setembre.

Aquest cas –prou diferent dels bombardeigs enemics, malgrat que el resultat podia arribar a ser el mateix– és explicable: quan un bombarder era tocat pel foc de l'enemic i corria el risc d'explosionar a l'aire o bé en caure quan tocava a terra, abocava immediatament la càrrega com a mesura de seguretat. En aquests casos, normalment les bombes queien a camp obert i ocasionaven pocs danys, tal com també va passar a Vilaplana el 12 d'agost, quan s'hi estavellà un Tupolev SB-2 «Katiuska». Moments abans deixà anar sobre el mateix terme les tres bombes que portava, sense conseqüències. Evidentment, el bombardeig també hagués pogut ser per error.

En algun moment —de nou, hom no concreta la data—, la Figuera patí un bombardeig que afectà tant la població com els voltants. Encertaren l'interior de la població tres bombes, una a casa dels Borràs i les altres dues a la part baixa, sense explotar. Tot i així, però, provocaren molts desperfectes, perquè les cases on tocaren, segons diu Sabaté, les travessaren de dalt a baix.

Sabaté apunta encara dos bombardeigs més, sense fer constar la data. A Pradell diu que van caure dues bombes dins la població, sense causar víctimes; i a Cabassers, «una enorme cuina que s'havia instal·lat a les afores del nucli fou bombardejada per un avió franquista; el fet causà enrenou i aldarull».

Com passà en moltes altres poblacions, la guerra generà el seu propi llegendari. Una narració, força comuna a diversos llocs, fa referència al veïnatge d'algun pilot dels avions que bombardejaven els pobles. Segons aquesta interpretació, seria per aquesta raó que coneixien bé les poblacions que atacaven i sabien on havien de tirar les bombes per fer més mal. A Falset anaven pels ferrers del poble, a Ulldemolins per cal Catalí...

ELS COMBATS AERIS

Les esquadretes dels Polikarpov I-15 i I-16 es començaren a desplegar el dia 30 de juliol als camps d'aviació de Reus, Valls, el Vendrell, Pla de Santa Maria, els Monjos i Sabanell. L'endemà, dia 31 de juliol, per fi l'aviació lleial s'abocà a l'Ebre. Començaren els combats sobre el camp de batalla i, per extensió, sobre el Priorat i el Camp de Tarragona. Amb ells, els primers avions abatuts; el primer que anotà el servei de Defensa Passiva de Reus és el 5 d'agost, sense concretar, però, el lloc:

«A les 15,25 hores. Jefatura del Sector, Aviació i Valls ens demanen [a Reus] si tenim notícies sobre l'aterrissatge forçós d'un aparell lleial “mosca”, contestant-los-hi negativament».

El 14 d'agost és un dels dies amb molta activitat aèria sobre el front. Al matí s'hi concentraren més d'un centenar d'avions entre els dos bàndols. Un dels aparells abatuts, en aquest cas enemic, va caure prop del Masroig.

Hi hagué altres combats al llarg del dia. Cap a quarts de vuit de la tarda, n'hi hagué un sobre el Priorat. Els caces lleials interceptaren una formació de bombarders de la Legió Còndor protegits per caces de la Brigada Hispana:

«Ens hem pogut enterar [a Reus] que entre els pobles Marçà, Capsanes i Guiamets hi hagut un intens atac d'aviació entre 10 Junkers i altres tants aparells lleials —caces—. L'esmentat combat ha durat aproximadament una hora, resultant del mateix la caiguda d'un aparell completament incendiat al fons d'una montanya

i un altre aparell, aquest lleal s'ha vist obligat ha aterrat Pixa-grota platge enclavada entre Salou i Cambrils, resultant l'aviador ferit i amb poques averies l'aparell.»

Cal precisar que la platja de la Pixerota és més a ponent, dins del terme de Mont-roig, entre aquest nucli i Cambrils.

Segons Besolí, en aquest combat foren abatuts quatre «mosques»: el CM 232 aterrà a la platja de Cambrils, els CM 230 i 233 poderen aterrar a Reus amb el motor averiat. Un quart «mosca», el CM 228, es va perdre en xocar contra un Fiat Cr-32 enemic. Sortosament el pilot va poder saltar a temps. Pel que fa els caces enemics, n'abatiren també quatre; Un de destruït i el pilot mort (devia ser el que van veure caure «completament incendiats»), i els altres feren aterratges forçosos.

L'endemà també hi hagué intensos combats aeris a l'Ebre. Al Camp de Tarragona van caure abatuts almenys tres avions lleials: a Mont-roig (el pilot féu cap a Cambrils) i a la zona de Torredembarra i Creixell. Aquest mateix dia, a la tarda, es documenta el pas de tres aparells sobre el Baix Camp procedents de la zona de Falset. Després es retiraren sense atacar, volant entre Tivissa i els Guiamets, i es van perdre en direcció a Móra.

El dia 24, a dos quarts de nou del matí, a Falset veieren passar quatre Fiat Cr-32 rumb Oest; poc més d'una hora més tard, cap a tres quarts de deu, hi hagué un combat entre Móra i Bellmunt; novament cap a dos quarts de sis de la tarda es lluitava sobre Bellmunt.

El 27, cap a tres quarts de dues de la tarda, es registrà un nou pas de l'aviació enemiga. Tot i que estava ennuvolat i no podien saber quants aparells estaven volant, van poder determinar —pel seguiment del soroll— que venien de la part de l'Hospitalet de l'Infant, sobrevolaven Falset i després Montsant, per marxar rumb Oest. Els serveis de Defensa Passiva van voler creure que es tractava d'aparells de reconeixement.

Els combats aeris resultaven especialment espectaculars, i per això la canalla de molts pobles —i, sovint, no tan canalla— es posava a contemplar-los com un espectacle més. Sabaté, que aplega nombroses notícies dels enfrontaments sobre el Priorat, així com de la caiguda de diferents aparells, diu que en pobles com el Molar «el veïnat se'ls mirava, des del carrer, sense cap mena de por, ja que era un espectacle que no s'havia vist mai». També a Bellmunt ens han explicat que la jovenalla sortia fora del nucli de la població per contemplar l'evolució dels aparells. Mirar els combats, però, era perillós i els veïns hi arriscaven inconscientment la vida. Sabaté aporta l'exemple del Molar, on «a un de cal “Pinyana” el feriren de certa consideració en una cama».

Els combats continuaren al llarg de tota la batalla. El dia 5 de setembre, cap un quart de dotze del matí, va caure abatut un aparell lleial al sud de Marçà. Més tard, al camp d'aviació de Reus comprovaren que un caça no havia tornat i cap a dos quarts d'una va sortir un equip de salvament des de Falset per localitzar-lo. Uns dies després, el 7 de setembre, cap a dos quarts de sis de la tarda, la Defensa Passiva de Reus va registrar un altre combat pel sector de Falset.

De la mateixa manera que la resta dels pobles de la comarca, des del terme de la Figuera es veieren combats d'aviació amb prou freqüència al llarg de la batalla de l'Ebre, com posem per cas el 4 d'octubre, que al migdia n'hi hagué un que hom situa entre Falset i Corbera i a la tarda, un altre entre la Figuera i Móra la Nova. En aquesta ocasió, l'aviació lleial va abatre un caça enemic, alemany —el Messerschmitt Bf-109, 6·67—, que va caure prop dels Guiamets, mentre que es va perdre també un aparell —el

Polikarpov I-16 «Mosca» CM-197— que s'estavellà entre Riudecols i les Borges del Camp; morí el seu pilot, el sergent Enric Pérez Tébar. Des de Reus s'hi traslladà immediatament una ambulància en servei d'auxili, però no pogué fer res més pel pilot que portar el seu cos directament al cementiri.

El 15 d'octubre va caure, abatut, un caça republicà a la partida del Comellar. El pilot se salvà saltant en paracaigudes. Com era habitual en aquests casos, aviat s'hi presentà una camió amb uns mecànics i equipament per tal de recuperar l'aparell i posar-lo el més ràpidament possible en condicions de vol, o si més no per aprofitar-ne totes les peces que encara poguessin ser útils. Els mecànics el desmuntaren i dos veïns de la Figuera —Josep M. Margalef i Josep Anguera— amb les seves mules, els ajudaren a transportar-lo fins a la carretera, on esperava el camió, arrecerat al lloc més proper possible d'on havia caigut l'avió.

Aquest del dia 15 és possible que fos el «Mosca» que va abatre sobre la Figuera el tinent alemany Werner Mölders amb el seu Me-109. Aquest pilot —considerat el millor «As» de la Legió Còndor—, el mateix dia es va atribuir un segon «Mosca» sobre Montsant. Encara l'aviació franquista assegurava haver abatut dos aparells republicans més i n'assenyalava dos més de probables. Tanmateix, en aquest combat, en què participaren un gran nombre d'aparells entre els dos bàndols, sembla que l'aviació lleial només en perdria un de sol: el CM-277 de la 5a. esquadrata, pilotat pel sergent Josep Ruiz Murillo. De fet, ambdós bàndols s'acostumaven a atribuir en cada combat haver abatut avions enemics. Sovint no era cert o en tot cas només eren avions tocats però no abatuts, que podien arribar a les seves bases on eren reparats. En ocasions, el nombre d'avions que declaraven abatuts resulta inversemblant. Sembla que tots exageraven les victòries i minimitzaven les pèrdues.

L'1 de novembre, es diu que el combat es desenvolupà entre Móra i Ascó i que fou, segons Besolí, d'una magnitud mai vista fins al moment. Aquest dia sembla que fou abatut sobre la Figuera un altre aparell enemic, aquest cop italià, un Fiat Cr-32.

A l'endemà dia 2, a la tarda, sobre l'Ebre hi hagué un combat on intervingueren més d'un centenar d'aparells entre els dos bàndols. Es va perdre el «Mosca» CM-264 que va caure als Tossals, al terme del Molar, el pilot del qual, Francisco Paredes, trobà la mort.

El dia 3, en un combat on es diu que participaren tots els «Mosques» disponibles, així com un bon nombre de «Xatos», Werner Mölders s'atribuí haver abatut un altre «Mosca» sobre la zona del Molar i que potser és el CM-258 que va caure al Masroig.

Encara, al terme del Molar, sense concretar la data, almenys s'hi van estavellar tres aparells més: un del lleial, un Polikarpov I-15 «Xato», i un d'enemic, un Fiat Cr-32, ambdós cap a la partida dels Tossals. Afegeix Sabaté que cap als Comuns caigué un avió alemany. Els dos aviadors saltaren en paracaigudes i foren detinguts. Quedaren reclosos a l'hospital.

Presentem finalment als següents paràgrafs tot un seguit de notícies que aporta Sabaté sobre altres avions estavellats als pobles del Priorat, també sense concretar la data del combat.

A Cabassers, tres «Xatos» van ser abatuts en un mateix dia i van caure a les Vinyes; posteriorment, un altre va caure al cantó de les Gorraptes.

A Capçanes, abatut pels alemanys, un «Xato» va caure a uns quatre-cents metres del pont; el pilot resultà mort i l'enterraren al cementiri del poble, mentre que l'aparell va ser desmuntat per la unitat de recuperació, que s'emportà les peces. Un altre «Xato»,

tocat, va poder aterrar al Pla del Curtet, i, al peu de les muntanyes, va caure i cremar un aparell alemany; el pilot, però, se salvà en llançar-se en paracaigudes.

A Gratallops, a l'Aubac de Falset, s'estavellà un Messerschmitt Bf-109 i morí el pilot. També un aparell lleial va caure a la Foïna i amb el xoc cremà i explotà, però el pilot s'havia pogut llançar en paracaigudes.

Al Lloar, un «Xato» va caure a prop de les cases, al coll del Saltet, mentre que el pilot, ferit, va baixar en paracaigudes. També se salvà així el pilot d'un altre aparell, que va caure incendiat a la Foïna. Un altre avió va caure al Colai, però aquest cop el pilot no va poder sortir de l'aparell i se l'endugueren els equips de socors. Recorda Sabaté que els de Recuperació no van passar a recollir el primer d'aquests aparells i això féu que els nens del poble es dediquessin a desmuntar-lo a cops de martell i de pedres. Sabaté explica com ell s'emportà cap a casa una metralladora i una pala de l'hèlix: «la portava per terra arrossegant-la amb un filferro, i escampava un so cridaner».

A Marçà va caure un «Xato» cap a la part de Capçanes.

Al Masroig, com hem vist, un aparell enemic el 14 d'agost i un de lleial —un «mosca»— el 3 de novembre, pilotat per Josep Altamira. Potser és l'aparell que segons Sabaté va caure prop del mas de les Puces (malgrat que Sabaté el defineix com un «Xato» i no un «Mosca»). Sabaté encara esmenta un «Xato» que va caure a l'hort del Dominguet, a la partida dels Gravets. Del pilot, comenta que «era txec, va llençar-se en paracaigudes i va quedar bastant ferit a sobre d'un pi; el van anar a buscar la gent del poble i l'acompanyaren com si es tractés d'un heroi, però ell creia que havia fet cap al costat franquista».

A Porrera sembla que no hi va caure cap aparell, però hom va veure, en un dels combats, com un pilot lleial saltava en paracaigudes; l'avió s'estavellà a la banda del Camp de Tarragona mentre que el pilot aterrà prop del mas de l'Àngela.

I, a Ulldemolins, un «Xato» va caure a l'Arenal del Mingo, a la riba del riu, mentre que el pilot saltà amb paracaigudes. Sabaté comenta aquí una escena que de fet es repetia sovint gairebé arreu: els nens del poble foren els primers d'arribar al lloc on hi havia l'avió accidentat.

LA DARRERA ETAPA DE LA GUERRA

En acabar la batalla de l'Ebre, cap a la darrera setmana de novembre, una bateria de la DECA procedent del sector de Móra la Nova-Miravet i pertanyent a l'Agrupació de maniobra n. 1, es va instal·lar al Masroig i al seu terme. Els canons es posaren a la finca de cal Sens, a la partida de les Obagues, camuflats entre oliveres i un pinar. És possible que es tractés del Grup de maniobra n. 3, que havia d'estar format per tres peces artilleres i el personal corresponent. Aquest grup portava canons antiaèris de fabricació russa, model de 1931, de 76,2 mm. El grup devia restar al Masroig fins a l'inici de la batalla de Catalunya, moment en què marxà, es diu que per atendre el front del Segre. També s'ha assenyalat que deixà sobre el terreny un bon nombre de materials, testimoni de la seva activitat artillera, com ara bocins de projectils, metralla, espoletes i altres.

Segons Sabaté, també instal·laren una bateria antiaèria a la Grallera, a Montsant, al terme de la Morera: «disparava contra els avions franquistes que bombardejaven; un dia se'n va veure caure un que havia estat tocat, encara que anà a parar lluny, en direcció a l'Ebre».

El pas de l'aviació enemiga i els bombardeigs a la comarca no acabaren en finalitzar la batalla de l'Ebre, com bé sembla mostrar l'activitat de la DECA. Cap a finals d'any s'encetà la batalla per l'ocupació de Catalunya i algunes poblacions patiren atacs aeris.

A Ulldemolins, hi hagué un atac abans de Nadal, potser el dia 23. Les bombes, que fa l'efecte que foren poques i de poca potència, esclataren prop del cementiri, però foren suficients per esperonar molta gent a fugir als afores de la població, cercant un lloc on sentir-se segurs.

Aquest dia, i encara a l'endemà, a causa del mal temps l'aviació enemiga va tenir molt poca activitat. Però la recuperà plenament el dia 25.

A Cornudella de Montsant, el bombardeig va ser el dia de Nadal. No ocasionà víctimes i afectà, almenys, dues cases al pla de l'Església. S'ha publicat que n'hi hagué una, de víctima mortal, i certament aquell dia morí una dona per causa de la metralla a l'hospital de sang, però no pas degut a aquest bombardeig, sinó a un d'anterior, produït el dia 22 a la Granadella. Diu Sabaté que també van caure bombes pels voltants de la població i que a la Venta se'n clavaren dues d'explosives davant del mas.

També als volts de Nadal, aporta Sabaté, hi hagué un bombardeig a Gratallops que afectà la vila i els seus voltants. Més concretament, va caure una bomba al lloc on hi havia hagut l'església antiga i unes altres cinc encertaren el camí de la Font Vella.

El segon bombardeig sobre Ulldemolins sembla que fou el matí del 28 de desembre. Un atac fet probablement per un sol bombarder a baixa alçada, que comportà un reguitzell de cases destruïdes i la mort de diverses persones tant entre la població civil com entre els militars que eren dins el poble i als voltants. Es diu que la primera bomba destruï cal Catalí. També encertaren els voltants de l'església, el carrer de les Carnisseries i el carrer Major, i afectaren l'Ajuntament. Tot i l'evidència, pels testimonis recollits, de que causà un cert nombre de víctimes, avui, per falta de la documentació adient, no podem concretar-ne la xifra i només se'n sap, pels testimonis, alguns dels noms.

Aquests dies, cap al 28 o el 29, van bombardejar Margalef de Montsant (va ser dos dies abans de l'ocupació feixista de la població, segons Sabaté), on resultaren afectades un parell de cases a la part de dalt del poble i encara alguna bomba va impactar pels trossos. Una va caure a ca la Maria del Sord, sense causar estralls, ni víctimes. «Només ne va tombar una [de casa] a dalt de tot. Que, per cert, hi havia un capellà amagat, però la nit abans lo van portar en un altre cantó». Sembla que no féu gaire mal, i la major part de la població, davant la proximitat dels combats, havia anat a cercar refugi en les abundants coves del terme.

Pocs dies després, potser l'1 de gener de 1939, Ulldemolins patí un nou bombardeig. Les bombes impactaren una altra vegada al nucli de població, però també a la rodalia. De fet, aquells dies —Ulldemolins va caure a mans franquistes el 6 de gener— hi hagué intensos combats entre serra la Llena i Montsant, sovintejaren els metrallaments aeris i la caiguda de bombes —tant d'aviació com d'artilleria— pel poble i el seu terme. Com diu Palomar, «els últims dies de 1938 i els primers de 1939, la vall d'Ulldemolins fou un veritable infern».

Segons Toldrà, a Ulldemolins «a conseqüència dels bombardejors, el poble va perdre moltes cases que s'havien ensorrat i abandonat. Altres es reconstruïren. Segons el cadastre, es van perdre 64 cases». Es diu que el carrer més perjudicat fou el del Sol de la Vila. L'efecte dels bombardejors sobre la població, doncs, foren devastadors. Tanmateix, les estadístiques oficials, elaborades després de la guerra —publicades el 1941— només

reconeixien dinou cases afectades: cinc de destruïdes i catorze de malmeses. Aquestes estadístiques, però, com veurem, arreu ocultaren bona part de la devastació.

L'1 de gener les bombes també van caure sobre Albarca, destruint algunes cases. El poble —on s'havia bastit un refugi aprofitant una balma natural en el cingle que hi ha a l'entrada del poble pel camí antic—, tanmateix, era pràcticament buit, perquè després de veure com queien les bombes sobre Ulldemolins i Cornudella, la major part del veïnat havia fugit cap a dalt de Montsant.

Aquest mateix dia, segons Sabaté, els alemanys bombardejaren el voltants del Molar, on tocaren cal Sever. Però no seria l'únic: segons alguns testimonis aportats per Martorell, les bombes van caure a cal Secretari, on morí un tinent; al refugi —es diu que era des del caient del riu cap al poble—; al collet de ca l'Aleix; a ca la Maria; i finalment dues bombes rere de la Constància. Es diu que cercarien l'encreuament de Garcia, on hi hauria els de Cavalleria.

Mentrestant, a Bellmunt, el punt d'observació de la DECA continuà funcionant fins als darrers dies, tot i ser atacat amb artilleria des de la Figuera, ja en mans enemigues: «al moment que los del Franco van passar lo riu Ebre, van instal·lar dalt a Sant Pau de la Figuera, unes bateries de canons, que li deien *la loca*, i amb allò bombardejaven. I van tirar a veure si el feien caure, aquell castillet, i no se'n van sortir». Els obusos, però, afegeix Palomar, destruïren algunes cases.

A Poboleda, recull Sabaté, quan s'acostava la retirada —no precisa la data— hi hagué també un bombardeig. Sortosament fou als afores de la població.

Pere Tarrés —aleshores metge militar— en les seves memòries, deixà un bon testimoni de la seva estada a la Vilella Baixa des del 31 de desembre fins al 10 de gener. No recull cap bombardeig aeri a la vila, però sí la continuada presència de l'aviació enemiga. Així, respecte al dia 1, apunta que «l'aviació no para de sobrevolar-nos», i, a la tarda, no gaire lluny, diu, hi ha un «furiós atac amb grans passades d'aviació». Probablement es refereix als combats per l'ocupació de la zona compresa per Margalef, Cabassers i la Figuera, que és ocupada aquest dia. El dia 3 ho torna a remarcar: «L'aviació passa molt» i dos dies més tard constata l'ambient que hom respirava a la Vilella Baixa, aplicable totalment a qualsevol altre població, i no només de la rodalia: «La gent d'aquest poble està vivint hores de calvari. Tenen un pànic horrible a l'aviació».

LA FI DELS ATACS AERIS

El 31 de desembre de 1938 queia la Bisbal de Falset i començava la penetració de l'enemic al Priorat. Els combats s'allargaren per dues setmanes i finalment el 15 de gener es consumà l'ocupació de tota la comarca per part de l'exèrcit franquista.

La guerra tardaria encara algunes setmanes a acabar oficialment, però al Priorat ja havia començat la llarga i fosca postguerra. Acabà el malson dels bombardeigs, però la fi dels atacs aeris significà també l'inici d'allò que algú molt encertadament ha anomenat “la pau dels cementiris”.

Arribats a aquest punt, seria bo poder fer una recapitulació del nombre de víctimes i dels danys que es patiren. Una tasca, però, ara per ara molt difícil. Les dades que es coneixen i que hem anat veient al llarg del present treball, són sovint contradictòries i sempre manifestament incompletes. És per això que aquí ara em limito a comentar, com a complement del que hem vist fins aquest moment, les dades aportades per Solé i

Villarroya, que el 1986 van publicar una primera i meritòria relació de morts a causa dels bombardeigs a nivell de Catalunya i on donen una notícia molt breu pel que fa al Priorat: només esmenten setze noms: n'atribueixen un a Cornudella –que ja hem vist com en realitat correspon a un bombardeig a la Granadella–, onze a Falset –especificant en aquest cas que dues eren naturals de Marçà– i una de Batea. En canvi no concreten víctimes d'altres procedències com, per exemple, Poboleda. La presència de víctimes de diverses poblacions en un mateix bombardeig va ser freqüent arreu. En aquest sentit, aquests autors donen notícia de la que potser va ser la primera víctima dels bombardeigs natural de Falset, Victorina Pallejà, morta a Vilanova i la Geltrú el 12 d'agost de 1937. També informen que dues de les víctimes de Falset del dia 29 de juliol de 1938; van morir a Pradell i, per tant, al tren hospital. Finalment esmenten que a Marçà hi hagué quatre víctimes, dues al bombardeig del 29 de juliol i dues més al del 2 de novembre de 1938.

Pel que fa a la pèrdua del patrimoni arquitectònic, no s'ha fet encara l'inventari que caldria i només es coneix parcialment, tal com a grans trets hem pogut veure al llarg del present treball. Quan sí que es va fer un llistat, va ser immediatament d'acabada la guerra, a càrrec dels vencedors. Es tractà d'una relació prou incompleta, basada en les declaracions de les persones afectades i on, curiosament, hi ha pobles on les úniques cases que s'esmenten són l'església i la rectoria. No cal dir que bona part de les persones perjudicades no van poder declarar res, ja fos perquè eren mortes, a l'exili, a la presó o sospitoses de ser «desafectes». Per contra, les cases incloses al llistat, no sempre ho eren a causa dels bombardeigs.

El 1941, la cambra de la Propietat Urbana de Reus en va publicar un llistat prou detallat –també amb la valoració estimada de cada immoble– a nivell de província de Tarragona. Pel que fa al Priorat, en síntesi, les dades són les següents:

- Albarca: l'únic edifici que figura com a malmès és l'església, amb una estimació del dany de 10.000 pessetes.
- Bellmunt: una casa al carrer Major, malmesa, 4.863,74 ptes.
- La Bisbal: disset cases, de les quals sis destruïdes i onze malmeses, entre elles l'església. En total, l'estimació de danys és de 261.723 ptes.
- Cornudella: dues cases, una malmesa i l'altre destruïda, amb una valoració total de 35.144,62 ptes.
- Falset: trenta-cinc cases, de les quals setze de destruïdes i dinou de malmeses, entre elles l'església, que sumen un total de 636.925,69 ptes.
- Gratallops: únicament figura com a malmesa l'ermita, amb una valoració de 50.000 ptes.
- el Molar: una casa malmesa. 21.589,90 ptes.
- Poboleda: la casa del rector, malmesa. 6.000 ptes.
- Pradell: l'església i la casa del rector, ambdues malmeses. 18.000 ptes.
- la Torre de Fontaubella: l'església, malmesa. 17.000 ptes.
- Ulldemolins: dinou cases, cinc de destruïdes i catorze de malmeses, entre les quals l'església. 346.582,63 ptes.
- la Vilella Baixa: cinc cases malmeses. 7.277 ptes.

La resta de les poblacions no figuren al llistat.

FONTS I BIBLIOGRAFIA:

Arxiu Històric Municipal de Reus

— Lligall «Servei Municipal d'Incendis y Salvament, 1936-1939»

ADSERÀ MARTORELL, Josep. *El doctor Rafael Battestini i Galup i el seu entorn: director de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla (1923-1937). Estudi documental*. Tarragona: Estarraco - Junta del Port de Tarragona, 1992.

BADIA, Francesc. *Els camps de treball a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: 2001.

BESOLÍ, A; GESALÍ, D; HERNÁNDEZ, X; IÑIGUEZ, D; LUQUE, J.C. *La batalla del Ebro*, Barcelona: RBA, 2006.

CABRERA, Francisco. *Las F.A.R.E. en la Batalla del Ebro*, a <http://batalladelebroence5.iespana.es/>, amb enllaç directe [aquí](#).

Estadística de los daños causados por la guerra en las ciudades de Reus, Tarragona y Tortosa y resto de la provincia, Reus: Camara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus, 1941.

GORT, Ezequiel; PALOMAR, Salvador. *Viure sota les bombes. Els bombardeigs sobre la ciutat de Reus (1937-1939)*, en curs de publicació.

MONTOYA, Isaac, *Recuperación de los restos de un caza «Polikarpov» caído en el pueblo de «El Molar»*. Descripción de los hallazgos. Accessible a www.nojubilemlamemoria.cat/pdf/Polikarpov_Molar.pdf

PALOMAR, Salvador. «Avions de guerra sobre el Priorat» a *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, n. 15 (Reus, 2008) p. 13-21.

— «Bellmunt avisa. La defensa antiaèria durant la Guerra Civil» a *Cros Ric*, núm. 6, desembre 2008.

— «El mas del Lluc durant la Guerra Civil», dins *La Carxana*, 14 (Albarca, 2009) p. 7-22.

PALOMAR, Salvador (i altres), *Montsant front de guerra*. En curs de publicació.

REVERTE, Jorge M. *La batalla del Ebro*, Madrid: Planeta De Agostini, 2005.

— *La caiguda de Catalunya*, Barcelona: La Magrana, 2009.

SABATER, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19..)*, Barcelona: Rafael Dalmau editor, 2002.

SOLÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan. *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

TOLDRÀ, Montserrat, *Mig segle de la història d'un poble (Ulldemolins, 1900-1950)*. Ulldemolins: Quaderns d'Ulldemolins, 1994.

Werner «Vati» Mölders, a www.luftwaffe.c2/molders.html